

Kiss Jenő

A Geolingvisztikai Kutatócsoport

A Geolingvisztikai Kutatócsoportról rövid tájékoztatást adva egyrészt a kutatócsoportról, másrészt arról a munkálatról célszerű szólnunk, amelynek elvégzése a szóban forgó csoport feladata volt. A Geolingvisztikai Kutatócsoport – hivatalos nevén: MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport – 2007 és 2011 között működött akadémiai finanszírozással az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékéhez kapcsolódva.

A geolingvisztika (térnyelvészet) a nyelv létezésének térbeli dimenzióját a középpontba helyezve, tehát nyelvföldrajzi szemlélettel vizsgálódik. A nyelvföldrajz mint dialektológiai kutatási terület a XIX. század utolsó harmada óta fontos szerepet játszik. A nyelvatlaszok több nemzedékének köszönhetően ma már sokat tudunk a nyelvek területi alapú tagolódásáról, használatáról, lenyűgöző változatosságáról, sokszínűségéről, valamint változásáról és diakrón nyelvészeti értelemben vett fontosságáról is.

A kutatócsoport azzal a szándékkal jött létre, hogy A magyar nyelvjárások atlasza (közkeletű kifejezéssel élve: a nagyatlasz) elkészülte után jó fél évszázaddal (a nagyatlasz anyagának zömét az 1950-es években gyűjtötték, és 1968 és 1977 között jelentették meg hat atlaszkötetben) elkezdődjenek egy újabb, bár a nagyatlasznál jóval szerényebb méretű, de a magyar nyelvterület egészét lefedő nyelvjárás atlasznak a munkálatai. A szándékot a körülmények, a tudományon belüli és kívüli okok érlelték tetté. Nevezetesen: a XX. század második felének és a rendszerváltozásnak az átfogó társadalmi, gazdasági, politikai, tudományos-technikai és kulturális változásai felgyorsították a hagyományos paraszti életforma és a nyelvjárások visszaszorulását, a táji szókészlet pusztulását. A nyelvtudománynak a regionális nyelvhasználat foglalkozó ága (a dialektológia) számára ebből adódott a halasztást nem tűrő feladat, hogy olyan állapotfelvétel, illetőleg szinkrón mintavétel készüljön, amely egyszersmind lehetővé teszi a nagyatlaszadatokkal való részleges egybevetést, ezzel pedig az elmúlt fél évszázad regionális nyelvi változásainak a vizsgálatát is. Ez pedig legjobban követéses vizsgálat formájában lehetséges. Ezért a nagyatlasz nyomdokain haladó, azt kérdéseinek és kutatópontjainak jelentős részében követő nyelvjárás atlasz anyagának gyűjtését terveztük meg.

1991-ben készült el egy belső használatra szánt általános dialektológiai terv. Ennek egy része tanulmánnyá bővítve került a szélesebb szakmai nyilvánosság elé 2006-ban (Kiss 2006). A tanulmány sorra vette azokat a körülményeket, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy szükség van egy új általános nyelvjárás atlasz munkálatainak a megkezdésére. Az eseményeket a körülmények kedvező alakulása gyorsította föl. 2006-ban ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia kutatócsoporti pályázatot hirdetett meg. A lehetőséggel élve elkészült a szóban forgó kutatócsoport megalakításának, illetve egy új magyar nyelvjárás atlasz gyűjtőmunkálatai és bizonyos kapcsolódó elemzések megindításának a terve. Bár kételyek és kétségek is bőven fölmerültek, elsősorban finanszírozásiak: milyen fokú lesz és mennyire lesz biztonságos az anyagi támogatás (ha lesz), illetőleg mennyire biztosíthatók a szakmai hitelességet garantáló személyi feltételek (lesznek-e megfelelő szinten képzett, szabad kapacitással rendelkező, tetterre kész dialektológusok). Végül az a döntés született, hogy a halogatás, a remélt kedvezőbb idők kivárása valószínűleg többet ártana, mint használna, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a gyűjtendő anyag folyamatosan zsugorodik. Gyűjtési tapasztalataink, hogy tudniillik több kutatóponton már nem találtunk elegendő számú, megfelelő adatközlőt, sőt a nagyatlasz több kutatópontján már hírmondója is kevés volt vagy egyáltalán nem volt az eredeti nyelvjárást beszélő

lakosságnak (tehát a követéses vizsgálatnak a pusztja lehetősége is megszűnt több kutatóponton is), egyértelműen gyors cselekvésre készítették bennünket.

A pályázat sikeres volt, megalakulhatott a kutatócsoport. Minthogy azonban pénzsűke miatt a tervezett összegnek csupán egy részét kaphattuk meg, sajnálatos módon redukálnunk kellett a munkatervet. A szakmai dilemma ez volt: mit csökkentünk inkább, az anyag gyűjtését vagy a feldolgozását? Ha az utóbbit tesszük, kevesebb „látványos” eredményt produkálunk. Ha az előbbit, akkor úgy mondunk le ma még élő regionális nyelvi anyag rögzítéséről, hogy tudjuk vagy sejtjük, ezzel valószínűleg nagy részüket átadjuk az enyészetnek, ebben az esetben tehát lemondanánk egy olyan regionális nyelvi adatbázis létrehozásáról, amely későbbi feldolgozások forrása lehetne. Végül hosszas mérlegelés és véleménycserék után, lehetőségeinket fölmérve úgy döntöttünk, hogy reálisan teljesíthető feladatként csak a gyűjtések elvégzését vállalhatjuk.

A „kutatócsoport” elnevezés túlzott elvárásokat ébreszthet. Ami ugyanis a hivatalos állományt illeti, állandó munkatársként mindvégig csupán N. Fodor János volt félállásban (előbb tudományos segédmunkatársként, majd – a PhD-fokozat megszerzése után – tudományos munkatársként). Tudományos főmunkatárs 2008 májusáig H. Tóth Tibor volt. Őt követően segédmunkatársi alkalmazásban Schultz Judit doktori hallgató dolgozott 2011 novemberéig. Az első évben megbízásos szerződéssel Balogh Lajos (ő már a nagyatlasznak is munkatársa volt az ellenőrző gyűjtések idején, az 1960-as évek elején, így ő volt a „személyes kapocs” a két nyelvatlasmunkálat között) és Juhász Dezső (egyebek mellett *A romániai magyar nyelvjárások atlaszának* a szerkesztője) segítette az előkészítő munkát. (A kutatócsoport vezetőjeként természetesen nem részesültem javadalmazásban.) A gyűjtésekben dialektológus kollégák, a nyelvtudományi doktori iskola több hallgatója, a nyelvjáráskutatás iránt érdeklődő, felkészített magyar szakos (szomszédos országokbeli, vidéki és budapesti) egyetemi hallgatók is részt vettek. A kutatás előkészítő szakaszában konzultációk, szakmai megbeszélések és levélváltások sora követte egymást, a szombathelyi dialektológiai szimpóziumon kerekasztal-beszélgetést rendeztünk az új atlasz kérdéseiről, és több kollégánk írásban is megosztotta velünk érdemi gondolatait, ötleteit, javaslatát (Paládi-Kovács Attila, Bodó Csanád, Bokor József, Fodor Katalin, Pusztai Ferenc, Vargha Fruzsina Sára, Vékás Domokos neve külön említendő). A magyar dialektológusok támogató hozzáállása fontos feltétele volt a gyűjtési munkálatok elvégzésének. Köszönet illet mindenkit, aki bármilyen formában a segítségünkre volt.

A próbagyűjtések világossá tették, hogy a nagy társadalmi és kulturális átalakulások lényegesen módosították a vidéki lakosság helyzetét, életmódját és szemléletét, nyelvhasználatát és szóismeretét, ezért az eredeti elképzelések egy részén módosítani kellett. A nagyatlasz kérdéseinek nagy része szókészleti és hangtani regionális elemekre, jelenségekre irányult, és értelemszerűen ezt követte a kutatócsoport is. Tehát elsősorban a hagyományos paraszti kultúrával összefüggő fogalmaknak és nyelvi megnevezéseiknek az ismeretét, visszaszorulásuknak a mértékét, a folyamat területi tagolódását vizsgáltuk. A nagyatlaszhoz képest azonban olyan új (tudniillik szociolingvisztikai, szemantikai, grammatikalitási) kérdések is bekerültek a kérdőfüzetbe, amelyek a kutatás perspektivikusabbá tételét voltak hivatottak elősegíteni. Így például szerepeltek ilyen kérdések is: *Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy fiatalok is? Ugyanúgy beszél városban vagy hivatalos helyen is, mint itthon/otthon családi körben? Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszédmódját?* A nagyatlaszban nem voltak a köszönésformákat tudakoló kérdések, mi azonban többet is bevettünk, így azokat is, amelyek a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat kérdései között is szerepeltek (hogyan is legyen összehasonlítási lehetőség a további kutatásokban). Tehát a *Szokott-e így köszönni? S leginkább kiknek?* kérdés egyebek mellett a következő köszönésformákra vonatkozott: *adjon Isten, csókolom, helló, szervusz, szia, tiszteletem* (1).

A Kárpát-medencei szórványmagyarság körében az atlaszgyűjtéssel is képet kaptunk a magyar nyelvhasználat és nyelvtudás visszaszorulásáról. Egy példa: az ausztriai (burgenlandi) Felsőpulyán (Oberpullendorf) gyűjtő Zelliger Erzsébet így foglalta össze tapasztalatait: „Felsőpulya [magyar] nyelvhasználat a nyelvcsere előtti

utolsó lépcsőfokon áll. Ennek tünetei: a hagyományos paraszti élet szókincsének feledésbe merülése; a németül is beszédtemául használható fogalmak magyar megnevezésének a passzív szókincsrétegbe való visszahúzódása; a magyartól (és a nyelvjárás hagyományától) eltérő mondat szerkesztés megjelenése [...] A legfontosabb körülmény a magyar nyelven beszélők kihalása” (Zelliger 2011: 89).

A nagyatlasz és az új atlasz anyagának gyűjtése között a legföltűnőbb különbség az, hogy míg a nagyatlasz adatait az adatközlői válaszok után a gyűjtők írásban rögzítették, tehát gyűjtőfüzetükbe lejegyezték (kivételet az ellenőrző gyűjtések magnetofonos felvételei jelentették 1960 és 1964 között), az új atlasz anyaggyűjtőinek nem kellett lejegyezniük, amit hallottak, mert diktafonnal rögzíthették – sőt kellett rögzíteniük – az elhangzottakat. Hogy ez milyen könnyebbséget jelentett a gyűjtők szempontjából, könnyű belátni annak is, akinek nincs terepgyűjtési tapasztalata. Természetesen nemcsak a 268 kérdőíves kérdésre adott válaszokat, hanem az elbeszélő szövegeket is diktafonnal rögzítettük. Készültek ugyanis szövegfelvételek is, általában 30 perc körüliek. A beszélgetés a korábbi paraszti életre, a hagyományos népi kultúrára, a család történetére, személyes életútra vonatkozott, és a gyűjtő által irányított beszélgetés volt (szokásokról, ünnepekről, hagyományokról, disznóölésről, párválasztásról, lakodalomról, gyermeknevelésről stb.)

Könnyebb volt az újabb gyűjtés technikai értelemben: a települések nagy részét meg lehetett közelíteni tömegközlekedési eszközökkel, és jóval egyszerűbb volt a felvételek készítése a modern, digitális hangrögzítő eszközökkel, mint a régi, nagy és nehéz magnókkal. Nehezebb volt viszont jó adatközlőket találni: egyrészt mert kevesebben vannak, mint voltak, másrészt mert nyelvjárási szókincs ismereteik halványultak az évtizedek múlásával, harmadrészt azért, mert az életmódváltás miatt kevesebben értek rá, negyedrészt pedig érzékelhető volt az idegen gyűjtővel szembeni bizalmatlanság. Ezért jelentett sokat, hogy az adatközlők megtalálásában segítségünkre voltak a helybeliek (polgármesterek, lelkészek, tanárok). Kivételesen előfordult az is, hogy néhány idős adatközlőnk felidézte a fél évszázaddal korábbi nagyatlaszos gyűjtést, részben név szerint is emlékezve az akkori gyűjtőkre (Benkő Lorándra, Lőrincze Lajosra, Végh Józsefre).

Közepes kutatópont-hálózattal végeztük a gyűjtést (ez hozzávetőlegesen 180 kutatópontot jelent). A kutatópontok valamivel több mint a fele magyarországi. Az adatközlők száma: kutatópontonként 10. A nemzedéki megoszlás szerint: 1. korosztály: 30–45 év között 1 nő és 1 férfi; 2. korosztály: 46–60 év között 1 nő és 1 férfi; 3. korosztály: 61 évesnél idősebbek, két alkategóriával: a) 61–70 év közöttiek, 2 nő és 2 férfi, b) 71 évesnél idősebbek, 1 nő és 1 férfi. Ettől akkor kényszerültünk eltérni, ha nem találtunk megfelelő és együttműködésre hajlandó adatközlőt. Két kérdőívvel (kérdőfüzettel) végeztük a gyűjtést. Az elsőt tíz adatközlőtől kérdeztük ki a megadott életkori kategóriák szerint. A 2. kérdőívet már csak ritkított kutatópont-hálózaton és legalább 6 adatközlőtől úgy, hogy ebben az esetben a nő és a férfi adatközlő is 3-3 legyen, illetőleg korosztálonként 2-2. Az adatközlőkre vonatkozó, szociológiailag és szociolingvisztikailag releváns adatok feljegyzése a későbbi elemzések szempontjából fontos.

A gyűjtéseknek nem csak szűkebb szakmai hozadéka volt. Bárh M. János és Schultz Judit írja egy közös tanulmányban: „A kutatócsoport munkájában részt vevő egyetemista, doktorandusz hallgatók számára a gyűjtőmunka kiváló alkalmat adott a szakmai tapasztalatok bővítésére és elmélyítésére, a megtanult alapelvek, módszerek megélésére. Mindannyian rengeteg élménnyel gazdagodtunk a beszélgetések közben. Nemcsak a magyar nyelv változatosságáról, hanem például a kisebbségi sorsról, a falvak mindennapjairól, az emberi élet ezerféle tapasztalatáról is. Adatközlőink olykor zavarba ejtően hálásak és türelmesek, beengednek otthonukba, bepillantást engednek legszemélyesebb élményeikbe, nem ritkán étellel-itallal kínálnak, majd házi lekvárral, pálinkával, saját készítésű szöttesekkel feltarisznyázva bocsátanak utunkra. Legalább olyan hálásak lehetünk vendégszeretetükért, bölcs gondolataikért, mint a megszerzett szakmai tapasztalatokért” (Bárh M.–Schultz 2011: 12). Megvan tehát a romantikája a nyelvjárásgyűjtésnek a XXI. században is, különösen akkor, ha az ember tisztában van azzal, hogy nyelvi mentőszolgálatot is végez a tudomány érdekében.

A gyűjtések eredményeként létrejött egy hangzó formában rögzített, illetőleg digitalizált magyar regionális nyelvhasználati korpusz. A követéses vizsgálattal megteremtődött a lehetőség arra, hogy a nagy magyar nyelvjárási atlasz fél évszázaddal korábban gyűjtött adatainak egy részével egybe lehessen vetni az újakat, tehát megvalósult a változásvizsgálat lehetősége, nemkülönben az, hogy a Kárpát-medencei – és részben a moldvai csángó – vidéki magyarság kultúraváltását és a nyelvi mentalitás alakulását nagy anyagon lehessen kutatni. Nem elhanyagolható tény, hogy a gyűjtött anyag teljes egészében egyidejű állapotból származik. Az adatok meghatározott változók (az adatközlők életkora, neme, foglalkozása és a településtípus) szerint vizsgálhatók.

Az *Új magyar nyelvjárási atlasz* anyagának a gyűjtésével az újatlaszos kutatás első szakasza lezárult. Adatok tömege van hangzó formában, digitálisan rögzítve. Bízunk abban, hogy lesz lehetőség a folytatásra, hogy lesznek érdeklődő és rátermett kutatók, akik a további munkálatoknak, így a térképes megjelenítésnek/közlésnek és feldolgozásnak, tehát a forrás felhasználásának, értékesítésének, a korpuszban rejlő kutatási lehetőségek kiaknázásának az ügyét felkarolják. Az első kapavágáson már túl vagyunk: az új atlasz anyagának részbeni felhasználásával készültek és készülnek doktori értekezések, szakdolgozatok, szemináriumi dolgozatok, konferencia-előadások, publikációk. A munka dandárja persze a nyelvészekre és elsősorban a dialektológusokra vár. Tudván azt, hogy a mai dialektológia egyik nagy kihívása az, hogy a felgyűlt hatalmas regionális nyelvi korpuszokkal mit tud kezdeni. A kilátások a számítógépes technikának, a nyelvészeti, így a dialektológiai szoftverfejlesztéseknek köszönhetően igencsak biztatóak. Olyan korszakban élünk, amikor a nagy nyelvi adatbázisok feldolgozása korábban elképzelhetetlen mértékben fölgyorsul, és visszamenőleg is még jobban igazolódik, hogy nem volt hiábavaló nyelvjáráskutató eleink adatgyűjtési buzgalma. Eljött annak az ideje, hogy tehetséges, a tudománynak elkötelezett fiatalok átvegyék tőlünk a stafétabotot, magukénak tudva a továbbépítés nem könnyű, de vonzó és ígéretes feladatát.

Ahogy abban sem kételkedünk, hogy lesznek mindig olyan magyartanárok, akik az anyanyelvi órákat a nagy nyelvjárási források (nyelvatlaszok, tájszótárak, monográfiák) kínálta tanulságok, adatok felhasználásával is színesíteni fogják, hozzásegítve tanítványaikat az anyanyelv színes, változatos, vonzó világának a mélyebb megismeréséhez.

Irodalom

- Bárth M. János – Schultz Judit 2011. „Mi már elkrumplisodtunk.” Beszámoló az Új Magyar Nyelvjárási Atlasz munkálatairól. *Néprajzi Hírek* 41: 7–13.
- Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvjárási atlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 129–142.
- Zelliger Erzsébet 2011. Nyelvi változások Felsőpulya nyelvjárárásában. In: Szoták Szilvia (szerk.) *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Imre Samu Nyelvi Intézet Kiadványai II. Gramma Nyelvi Iroda – Imre Samu Nyelvi Intézet. Dunaszerdahely – Alsóőr. 84–89.

(1) A Geolingvisztikai Kutatócsoport honlapja. <http://umnya.elte.hu> (2012. december. 6.)

Kiss, Jenő: Geolinguistics Research Group

Az írás szerzőjéről

Kiss Jenő

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

kullo[kukac]ludens.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0003-1213-683X>